

УДК: 94(100):325.3«17/18»

ГАЙДАЙ О.М.,

Чорноморський державний університет ім. Петра Могили

Гайдай Ольга Михайлівна (1970 р. н.). У 1993 році з відзнакою закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Заступник декана факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, лауреат Миколаївської обласної культурологічної премії ім. М. Аркаса. Коло наукових інтересів – *історія України, історія Росії, історія освіти.*

ОСОБЛИВОСТІ КОЛОНІЗАЦІЙНОГО РУХУ В ЗАКАВКАЗЗІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Автор аналізує особливості інтеграції народів Закавказзя в геополітичний та історико-культурний простір Росії в другій половині XVIII – першій половині XIX ст., а також місце та роль Російської держави в цьому процесі.

Автор анализирует особенности интеграции народов Закавказья в геополитическое и историко-культурное пространство России во второй половине XVIII – первой половине XIX в., а также место и роль Российского государства в этом процессе.

The author analyses the particular qualities of integration of people of Transcaucasia in geopolitical and historically – cultural territory of Russia in the second half XVIII – to the first half of XIX century, and also place and role of the Russian state in this process.

На сучасному етапі розвитку суспільства з'являється закономірний інтерес до історії виникнення Російської імперської системи, до того, як саме відбувалося приєднання земель, як створювалася територія імперії. Проблеми становлення в Закавказзі російської державності, процеси входження народів даного регіону до складу Росії належать до найважчих у дослідженні і дискусійних в їх результатах [1].

Якщо нам цікава роль держави в процесах колонізації, то ми повинні звернути увагу на те, як саме держава фіксує, конституює процес колонізації, вирішення цих питань робить дослідження актуальним, саме в умовах глобалізації, формування ринкових відносин, коли зникають кордони та з'являються нові держави.

Держава відіграє принципово важливу роль в колонізаційному процесі. Мета дослідження – виявити особливості інтеграції народів Закавказзя в геополітичний і історико-культурний простір Росії в другій половині XVIII – першій половині

XIX ст., а також показати значення російської держави в цьому процесі.

Необхідно вирішити питання: чи є держава направляючою силою в процесах колонізації, або колонізація як автономний соціальний процес розвивається за власною логікою, незалежно, а мабуть, і всупереч державницьким зусиллям? У процесах колонізації, як і в процесах соціальних, держава не може не брати участі, але вся річ у тому, що держава бере участь на певних етапах колонізації, виконуючи функції фіксації існуючого стану справ. Складна система історико-культурних орієнтацій місцевого населення протягом періоду зародження і розвитку російсько-кавказьких зв'язків роблять неможливим однозначний характер висновків.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в Росії посилюється європоцентристська віра в «цивілізаційну» місію щодо народів Закавказзя. І хоча народи Закавказзя були частиною перськогрекоримського світу, державні традиції яких були значно давнішими, ніж у східних слов'ян, російський уряд трактував їх як азіатів. Саме в цей період Росія перейняла від Заходу

усвідомлення вищості щодо Азії. Такі поняття як іслам, Азія, Схід дістали негативного забарвлення.

Російська держава вважала, що народам Закавказзя, які жили під османським та іранським правліннями, необхідно принести плоди європейської цивілізації. Починаючи з XVIII ст., Закавказзя переживало економічний та культурний занепад. На ці території зазіхали різні іноземні держави. Османській імперії належали (з XVI ст.) Західна Грузія та Західна Вірменія, Ірану – Азербайджан і Східна Вірменія. Росія традиційно підтримувала контакти з етносами Кавказу.

Внутрішня політика Росії в Закавказзі значною мірою була обумовлена військово-стратегічними міркуваннями. Завдання господарсько-економічного і колоніального освоєння краю відступали на другий план. У російській імперській свідомості зіткнулися дві установки: з одного боку, ці народи повинні були мати в імперії статус, рівний статусу росіян з релігійних міркувань. З іншого – вони мали бути включені в гомогенний простір імперії, що було нездійсненно без систематичного насильства над такими стародавніми народами, як грузини і вірмени. Якщо насильство по відношенню до мусульман у рамках російського імперського комплексу ще могло знайти внутрішнє виправдання, то насильство над християнськими народами просто руйнувало всю ідеальну структуру імперії як Великої Християнської держави.

У другій половині XVII ст. просуванню Росії на Кавказ були властиві такі особливості, як переважання мирних методів залучення горців до співпраці, а нерідко і до підданства, пошук конструктивних рішень і способів зміцнення російських позицій на Кавказі, а пізніше й інтеграції його в державний простір Росії.

У 1723 році внаслідок військового походу Петра I на Персію значні території Азербайджану перейшли до Росії, але 1735 року росіяни покинули ці землі, вони поступилися своїми позиціями: за умовами Гянджінського мирного договору (1735 р.) Персії відійшли всі каспійські провінції, у тому числі Дербент і фортеця св. Хреста. Позитивним моментом цього періоду можна вважати заснування Кизляра в 1735 році. «Перші російські емігранти починають фіксуватися в офіційних документах після заснування Кизляра. За даними В.М. Кабузана, на початку 20-х рр. XVIII ст. питома вага росіян у регіоні складала менше 1%» [2].

У 1739 році, за договором з Туреччиною, кабардинці були визнані незалежними. Подальші десятиліття, аж до правління Катерини II, характеризуються бездіяльністю Росії на Кавказі, остаточною ісламізацією північнокавказького регіону.

У середині XVIII століття та на початку 1760-х років на Північному Кавказі майже нічого не робиться. У 1750-1752 роках осетинське посольство вело переговори про приєднання Осетії до Росії. Проте в ті роки російські власті утрималися від

прийняття осетин у підданство Росії. І це не дивлячись на те, що вони обіцяли виставити 30-тисячне військо в разі війни з Туреччиною або Іраном [3]. Це і не дивно: таке підданство сприймалося швидше як тягар, ніж обіцяло які-небудь стратегічні вигоди. Наступна війна з Туреччиною відбулася лише в 1768-1774 рр.

У 1763 році була побудована Моздокська фортеця. Її поява важлива і показова. По-перше, продовження лівого флангу Кавказької лінії трапилося лише через 52 роки після її фактичного заснування, що само по собі показує наскільки «невизначними» були дії росіян в цьому регіоні в післяпетровський період; по-друге, фортеця Моздок зводиться вже після того, як імператриця Катерина II підписує указ про поселення в однойменному урочищі хрещених осетин. Згодом Моздок стає центром переселення не лише козацтва, але також і християн грузин і вірмен. «Поступово під Моздок почали переїжджати також інгуші і кабардинці. Це відображало проросійські настрої, які тоді швидко поширювалися на Кавказі серед гірських народів» [4]. У другій половині XVIII століття Росія вже достатньо здолала внутрішню кризу, для того щоб звернути увагу на зовнішньополітичні чинники, але ще не настільки, щоб використовувати силові методи розширення числа своїх підданих. У такі періоди відносно горців переважало швидше переконання, ніж примус.

Таким чином, суть взаємин російської держави і народів Північного Кавказу в другій половині – кінці XVIII століття починає поступово змінюватися. 1760-1770 роки в цілому характеризуються зміцненням Кавказької лінії, збереженням вже завойованих позицій. І хоча в 1774 р., згідно з Кючук-Кайнарджійським миром, влада над кабардинцями віддана була кримському ханові, а останній особливим актом визнав їх залежність від Росії, самі кабардинці не розділяли цих переконань і залежності своєї не визнавали, не в останню чергу через те, що до цього часу вони вже міцно стають мусульманами.

1783 року цар Східної Грузії Іраклій II перейшов під російський протекторат. У кінці XVIII століття постало очевидне питання, що протекторат Росії над Грузією не був недостатньо надійною гарантією існування грузинських князівств. У 1800 році Георгій XII звернувся до Петербурга з проханням про підданство. 18 січня 1801 року Павло I підписав маніфест про приєднання Грузії до Росії. Не дивлячись на відомі сумніви Олександра I про доцільність такого рішення, і як результат – обговорення цього питання в державі (де більшість висловилося за збереження Грузії в складі Росії), зрештою, цей маніфест підтвердив і він.

Таким чином, Закавказзя усе більш перетворювалося на внутрішню проблему Росії, і якщо не в політичному, то вже, напевно, в географічному сенсі. Росія не терпить анклавів на своїй території, особливо ворожих та іноконфесійних.

Впевнене просування Росії в Закавказзі вело до зміцнення міжнародного авторитету, зовнішньополітичного впливу, розширення кордонів. Перші півтора десятиліття XIX століття ознаменувалися підкоренням Елісуйського володіння, Джарської області, Шурагель, ханств: Гянджинського, Нухінського, Карабахського, Ширванського, Дербентського, Кубинського, Талишинського; князівств: Мінгрелія, Імеретія, Гурія і Абхазія. Значну частку цих поступок Росія отримала в ході війни з Іраном, згідно з Гюлістанським мирним договором (1813 р.). «Після цього Північний Кавказ перетворився як би на складову частину Росії, що вперше було визнане в Гюлістанському мирному договорі з Іраном в 1813 р., положеннями якого край розглядувався вже «навіки» як невід'ємна її територія» [5].

У 1830-х роках тиск Російської держави на околиці території, що вже вважалися в достатній мірі своїми, посилюється, часто набуваючи озброєних форм. Паралельно цим процесам йшло подальше територіально-адміністративне облаштування Північного Кавказу. У цей період Росія двічі воювала з Туреччиною (війни 1806-1812 рр. і 1828-1829 рр.) й Іраном (1804-1813 рр. і 1826-1828 рр.). Щодо результатів цих війн та наслідків для народів Закавказзя відзначимо, що за Туркманчайським мирним договором 1828 р. шах Ірану відмовлявся на користь Росії від Ериванського і Нахичеванського ханств, підтверджував права Росії на всю територію Азербайджану. Згідно з Адріанопольською мирною угодою 1829 р. Росії відходило все східне узбережжя від гирла Кубані до пристані св. Миколи з фортецями Анапа, Поті, Ахалкалак і Ахалцих. Туреччина визнавала перехід до Росії Грузії, Імеретії, Мінгрелії, Гурії, Ериванського і Нахичеванського ханств. Все це означало, що російський уряд відкрито відмовився від політики залучення кавказьких народів до адміністративно-політичної системи Росії і поступово, через розвиток торгівельно-економічних зв'язків, перейшов до вирішення питання за допомогою військової сили.

Колонізаційний рух в Закавказзі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. мав в Росії свої особливості. Якщо європейський колоніалізм ми можемо визначити як економічний, то російський – як соціокультурний.

Слід зазначити, що інтегрування Закавказзя до Російської імперії відбувалося не прямолінійно, у політиці застосовувалися поперемінно репресивна та прагматична лінії. Велику роль у цьому процесі відіграла також особистість регіонального військового намісника, який мав широкі повноваження і займався військовим укріпленням Кавказу (до 1860-х років). Важливе значення мали також зв'язки з місцевою верхівкою. Знаті було обіцяно рівність з російським дворянством, і це означало, що вона буде сильніше задіяна в регіональному управлінні. Така співпраця сприяла уподібненню правових та соціальних умов регіону до російських. Стосовно релігійних громад Закавказзя Росія намагалась дотримуватися толерантності й контролю, тому що духовенство домінувало в системі шкільництва та культури.

Засоби і умови досягнення своїх колоніальних цілей в Європі і Росії були в головному схожі: державна основа, надлишкове населення, армія, політичні методи, використання внутрішніх протиріч народів, які колонізуються. Істотні відмінності мала кінцева мета. Європейські метрополії розглядали свої території, перш за все, як джерело добробуту жителів своїх держав, а також один із способів інтенсивного розвитку своєї економіки. Російський колоніальний рух в Закавказзі мав більш екстенсивний характер. Іншими словами, якщо для Європи важливі були гроші, то для Росії – земля, а точніше кажучи, простір.

У першій половині XIX ст. криза традиційних суспільних інститутів закавказького соціуму збіглася з етапом колоніальної політики Росії, тобто внутрішній розклад системи доповнився і посилювалося зовнішньою дією, війною і агресією з боку сильнішої держави [8, с. 169], але збереження традиційних культур, історично закріплена

ЛІТЕРАТУРА

1. Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3-х кн.: Кн. 1. Центральная Азия и Кавказ / Общ. ред. А. Малашенко, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М.: Издательство «Весь мир», 1997. – 208 с.
2. Этнокультурные проблемы Северного Кавказа: социально-исторический аспект / Под ред. А.И. Шаповалова. – Армавир: Издательство АГПИ, 2002. – С. 41.
3. Национальная политика России: история и современность. – М.: Русский мир, 1997. – С. 78-79.
4. Там само.
5. Матвеев В.А. Исторические особенности утверждения геополитических позиций России на Кавказе / Под ред. В.Б. Виноградова. – Армавир – Ростов-н/Д., 2002. – С. 9.
6. Чирг А.Ю. Политические реформы на Западном Кавказе в 1847-1850 гг. // Кавказская война: уроки истории и современность. – Краснодар, 1994. – С. 169.

Рецензент – д.і.н., проф. А.І. Колісниченко.
Надійшла до редколегії 20.11.2008 р.